

הקלות הבלתי נסבלת של האדישות – הונגריה 1944

רפאל ואגו

מבוא

חוקרי שואת יהודי הונגריה, בדומה לחוקרי גורלם של היהודים במדינות אחרות, מנסים שוב ושוב להתמודד עם שאלות מורכבות ביותר המתייחסות לאופי היחסים בין יהודים לבין לא יהודים; הסוגיה שעל הפרק היא, למעשה, התנהגות האוכלוסייה לנוכח גורלם של היהודים. ההיסטוריון מנסה לנסח את שאלותיו מחדש, משלב גישות מודרניות בין תחומיות, מפרש ומפענח טקסטים, אולם נראה שכלל שהוא חודר לעומק הבעיה היא מובנת פחות ועוברת הלאה, פתוחה לחוקרי הדורות הבאים. המשימה העומדת בפני החוקר תחום זה היא עצומה, כיוון שהסוגיה נראית כבלתי ניתנת להסבר רציונלי ואמפירי. כיצד ובאילו נסיבות עומדת אוכלוסייה שלמה אדישה - אדישה במקרה הטוב, ומשתפת פעולה במקרים רבים - לנוכח גורלם של שכנים מימים ימימה, חברים לשעבר מן הכיתה, בעל חנות המכולת השכונתית. נראה, לפחות לכותב שורות אלו, שכל התשובות האפשריות המתייחסות לזוויות שונות של הנושא, כגון אופי המשטר, עוצמת הטרור המונע התנגדות, השפעת התעמולה האנטישמית, שיקולים כלכליים בעקבות דחיקת היהודים - כל אלו אינם מצטיירים לתמונה אחת ברורה וחדה המאפשרת את הבנת התהליכים והנסיבות אשר הובילו לאדישות, לשיתוף פעולה ולהפיכתן של אוכלוסיות שלמות ל"תלייניות מרצון".

באופן מפתיע, מרקם היחסים בין הלא יהודים לבין היהודים בתקופת השואה, נושא כה בסיסי להבנת אירועי תקופת השואה ותהליכיה, דווקא נושא זה נשאר ברובו בלתי מפוענח. אכן, הנושא רגיש משני הצדדים וממשיך להיות רגיש גם כיום, 55 שנים לאחר תום המלחמה. הוא מעורר מחלוקת, מעורר פרשנויות סותרות, לעתים של אותן עובדות. ברמה המתודולוגית הבעיה היא, כיצד ניתן למדוד התנהגות חברה המורכבת מפרטים בעת תהליך כה מורכב ודרמטי המתרחש בנסיבות כה ייחודיות? האם יכול ההיסטוריון לשפוט ולפסוק שעם זה או אחר "שיתף פעולה מרצון" או מאידך עסק בהצלה? האם יכול ההיסטוריון לשקול את מספר חסידי אומות העולם לעומת כלל האוכלוסייה ולחלק ציונים על התנהגות בעת השואה? נדמה שהמחקר מאז תום השואה לא התמודד דיו עם הנושא גם בשל הנטייה להציג מסקנות שליליות מחד או חיוביות מאידך. כך, באופן ברור במקרה של הונגריה, ניתן להציג מקרים רבים של פעולות הצלה על ידי לא יהודים וניתן להסיק ששואת יהודי הונגריה התרחשה בזמן כה קצר במהלך שנת 1944 בניגוד ל"רצון האומה" על ידי הנאצים ומשתפי הפעולה המקומיים. חלק אחר מן החוקרים התמקד באדישות ובעוינות החברה ההונגרית אשר נטשה את יהודיה ברגע הגורלי ביותר והובילה אותם להשמדה.

היסטוריונים עשויים לטפח מיתוסים שעלולים לחלחל לדין המתבסס על עובדות וליצור בכך סטייה מן הממצאים המתבססים על נתונים עובדתיים. בביקורת שכתב על סרטו של אישטוואן סאבו, "סאנשיין" (Sunshine), בכתב העת *New York Review of Books* בגיליון מיולי 2000, הדגיש אישטוואן דיאק (Istvan Deak), מן ההיסטוריונים החשובים של הונגריה והקיסרות ההאבסבורגית, את העובדה ש-40% מיהודי הונגריה שרדו - הדגש על אחוז הניצולים ולא הנספים. המחבר מייחס נתון זה גם ל"עשרות האלפים אשר הוסתרו על ידי נוצרים" - נתון שאינו עומד במבחן העובדות הידועות כיום. אין כל ספק שיהודים רבים הוסתרו על ידי נוצרים, ובהם אנשי כמורה שיצאו בקריאה נועזת להגנת היהודים, אולם אין שום ממצאים המצביעים על "עשרות אלפים" אשר הוסתרו על ידי נוצרים.

מאמר זה מתכוון להציג כמה היבטים הקשורים לעמדתה של החברה ההונגרית לגבי גורלם של היהודים. הכותרת "הקלות הבלתי הנסבלת של האדישות" מרמזת על הדגש במה שלא נעשה ולא על פעולות ההצלה. גישת המאמר אינה בנויה על "מה ניתן היה לעשות" בנסיבות הקיימות, אלא לבדוק את מאפייני העמדה הפסיבית והעוינת מצד החברה ההונגרית כלפי היהודים.

מדחייה להשמדה – החברה ההונגרית והדרך ל"פתרון הסופי"
 שתי גישות מעמדות קוטביות לחלוטין ישמשו כדי להציג את מרקם היחסים בין החברה ההונגרית לבין היהודים. הראשונה, מתוך ספר זיכרונות שטרם פורסם במלואו, מאת צבי סילאגי (Zvi Szilagy), פעיל ציוני אשר הגיע לשוויץ עם קבוצת קסטנר והעלה את זיכרונותיו על הכתב בשנת 1945. בקטעים אשר התפרסמו ב*בילקוט מורשת* במאי 1994, מתייחס סילאגי בזיכרונותיו לאווירה בהונגריה בעקבות ההשתלטות הגרמנית במרס 1944:

בתודעת הכול הייתה ההכרה כי ראש וראשונה הגיע תורם של יהודי הונגריה...משהו יקרה עתה עם 'היהודים', אין לדעת מה לפי שעה, על כל פנים משהו רע מאוד. אגב, מבחינה היסטורית משהו רע חייב לקרות, כי זה 25 שנים זאת הבעיה. זה רבע מאה, מאז שבארץ הזאת, בתום מלחמה אבודה, הודגשה המלה 'יהודי', הממשלה, העיתונות היומית, הרחוב, האספסוף חזרו והשמיעו את המלה הזאת, לחשו וזעקו בטון מסוים, במוסיקה מסוימת מאוד, טעונה מאוד. מאחורי המלה ניצב באוויר, כמעט ברור, סימן שאלה. משהו היה חייב לקרות עם המושג הזה 'יהודי'. מאז, זה 25 שנים זה היה צפוי. החיים אינם סובלים משך זמן רב מצב מתוח כזה.

אכן, "החיים אינם סובלים משך זמן רב מצב מתוח כזה" וההתפוצצות - קרי, שואת יהודי הונגריה – הייתה קרובה. כאן נציג את הקטע השני, מן העבר השני. לאסלו פאראנצי

(Laszlo Ferenczy), הפקיד ההונגרי הבכיר הממונה על פעולת הגטואיזציה וגירושם של יהודי הפרובינציה, התייחס בדיווח על הלך הרוחות בצפון טרנסילבניה עם ראשית תהליך ריכוזם של היהודים. פאראנצי מתאר את הלך הרוחות בקרב האוכלוסייה המקומית לנוכח ריכוזם של היהודים בגטאות וכותב: "האווירה בדרך כלל שקטה, וברוב המקומות האנשים שמחים ליישום המבצע. יש מעט מאוד מקרים של אנשים המראים רחמים וצער, וזאת בעיקר מקרב האוכלוסייה הרומנית". בדיווח נוסף, אף הוא מיוני 1944, מסכם פאראנצי את התנהגות האוכלוסייה לנוכח ריכוזם וגירושם של היהודים: "באופן כללי הצורה השלווה שבה מתאימה עצמה האוכלוסייה הלא - יהודית למצב החדש בעקבות הרחקת האוכלוסייה היהודית בולטת לעין, היות שמצב זה בא בעקבות תקופה ארוכה של חששות ופחדים, בעוד שהזמנים החדשים מביאים עמם בשורה של תקופה בה ניתן להסתדר טוב יותר".

הקטע הראשון של צבי סילאג'י נכתב מייד לאחר השואה, כך שניתן לטעון שאין בדבריו נבואה על העומד להתרחש, כיוון שדבריו נמסרו לאחר ההתרחשות. אולם אין ספק שהתחושות שהעביר על האווירה בעקבות הכיבוש הגרמני של מרס 1944 אכן מייצגים נכונה את הלך הרוחות בהונגריה דאז. סילאג'י מייחס בדבריו את השואה העומדת להתרחש לתעמולה הבלתי פוסקת, לחדירת רעיונות אנטישמיים לתוך שכבות החברה ההונגרית, לאנטישמיות אשר ליוותה את הונגריה במהלך השנים מתום מלחמת העולם הראשונה ועד 1944. ניתן לקבוע, שהחברה ההונגרית נותרה ברובה הגדול אדישה ומשתפת פעולה עם הרחקת היהודים מתוכה כיוון שכל יחסי הונגרים - יהודים הובלו בהדרגה לכיוון טרגי זה, על אף אמונתם של מנהיגי הציבור היהודי שהחברה ההונגרית לא תבגוד ביהודיה הנאמנים. אכן, "המוסיקה המסוימת בטון מסוים" ליוותה את ה"בעיה היהודית" בעוד העיתונות, אנשי ציבור בהשתתפות האספסוף, כדברי סילאג'י, הכינו את התשתית שעליה יבצעו פאראנצי וחבריו את לכידתה של יהדות הונגריה ואת השמדתה.

הערותיו של פאראנצי כנות מאוד ומציאותיות. שתי נקודות חשובות עולות מהדיווח שלו. האחת, הרמז להפתעה מסוימת אשר לשלוות הנפש והאדישות של הציבור הרחב לנוכח ריכוזם של היהודים, כאילו הייתה ציפייה לאי סדרים ולסיוע ליהודים הנרדפים. הנקודה השנייה היא העובדה שבעקבות היעלמות היהודים הבינה החברה ההונגרית שמעתה היא היורשת של הרכוש היהודי; כלומר, הקשר התנ"כי בין הרוצח לבין הירושה, נקודה שעוד תידון בהמשך.

שתי העדויות אשר הוצגו מצד הקורבן ורוצחו מאפשרות הצצה לתוך סבך היחסים בין היהודים לבין ההונגרים בשנה הגורלית 1944. ליחסים אלו כמה מאפיינים ברמת המאקרו והמיקרו. ברמת המאקרו עומד המבנה המשפטי אשר מיסד את הרחקת היהודים מחיי האומה והמדינה ההונגרית לאורך כל הדרך, החל מן ההרחקה הכלכלית ועד להרחקה הפיזית, להשמדה בידי הנאצים או בידי ההונגרים עצמם. תהליך הוצאת היהודים מן החברה

הוביל במכוון לנתק בין המדינה לבין אזרחיה היהודים. על ידי הפיכתם ל"אחר" במובן הקיצוני ביותר, על ידי הוצאתם מן החברה ועל ידי הטלת הגבלות חמורות בכל תחומי החיים הפכו היהודים מטרה לכל פעולה אשר קודם לכן, לפני מלחמת העולם השנייה, הייתה אסורה בחוק. המערכת החוקית ההונגרית על כל ההשלכות הסוציו - כלכליות שלה שברה את כל מחסומי האיפוק בין אלו שמוגנים על ידי החוק, ההונגרים, לבין אלו שהוצאו מן החברה - היהודים.

לתמונת המאקרו הבוחנת את היחסים בין יהודים ללא - יהודים מרכיבים נוספים: השפעת התעמולה האנטישמית הבלתי פוסקת, רצח האופי שנעשה ליהודי לפני הרצח הפיזי שלו והאשמות על עמדתם ה"עוינת" של היהודים כלפי האומה ההונגרית. נושאים אלו הופיעו בבירור בזיכרונותיו של סילאג'י.

רמת המיקרו מתייחסת למערכת היחסים בין שתי החברות, ההונגרית והיהודית. אף שהיא מוכתבת על ידי השלטונות באמצעות חוקים, תקנות ונהלים, ברמת הפרט היחסים בין קבוצות מצומצמות של בני אדם כבר תלויים בפרט המסוים - מה הם יחסיו עם שכנו. לדוגמה, אם ברמת העל החקיקה האנטי היהודית הורתה כללי התייחסות והתנהגות כלפי היהודי, האם יכול ההונגרי לעקוף כללים אלה ואף להתעלם מהם ביחסיו עם שכנו היהודי? על סוגיה זאת כתבה הסוציולוגית הנוודעת ז'וז'נה פארגה (Ferge Zsuzsanna): "הלך מ"רשימת שינדלר" הוא שאם הפקודה אינה צודקת על הפרט לנסות לא להישמע לה".

הנקודה המרכזית בכל דיון על היחסים בין שני הצדדים בשנת 1944 היא שהחברה ההונגרית הייתה ערוכה ומוכנה מבחינה נפשית להיעלמותם הסופית של היהודים, גם אם לא כל תושבי המדינה שאפו להשמדתם. העובדה שרוב יהודי הונגריה - פרט ליהודי בודפשט הבירה - נמסרו לידי הנאצים להשלמת "הפתרון הסופי" הקלה במידת מה את רגשות האשם, אם אומנם היו כאלו, של אותם ההונגרים אשר טוענים מאז השואה "לא לזה התכוונו בתעמולה האנטישמית ובחקיקה". אין כל ספק שהחברה ההונגרית או כל קבוצה אחרת הייתה מגיבה בצורה שונה, על אף תנאי המלחמה, ללא אותה מערכת ממושכת אשר תוארה בידי סילאג'י. השואה בהונגריה לא החלה ב- 1941 ולא ב- 1944, אלא הייתה תהליך מתמשך. הקלות הבלתי נסבלת של האדישות לא נבעה מאימת השלטונות, אלא הייתה תוצאה של שטיפת מוח ממושכת אשר חדרה לתוך שכבות נרחבות של החברה ההונגרית.

התחזקות הימין האנטישמי בין שתי מלחמות העולם, תפיסת העולם הכביכול מתונה יותר של הזרם הפופוליסטי אשר הדגיש את הצורך בחזרה לערכים האותנטיים של האדם ההונגרי השורשי והכפרי תוך דחיית היסוד הזר - היהודי - בתרבות המודרנית, ההאשמות הבלתי פוסקות על הסכנה ה"יודיאו - בולשביקית" - כל אלו יצרו בהדרגה את התשתית שעליה ניתן היה לבנות את האדישות כלפי היהודי בבוא הזמן, גם אם אנשי הרוח או הפוליטיקאים לא יכלו להבין בשנות ה-30 לאן יובילו טיעוניהם.

החברה ההונגרית הייתה מחוסנת בפני רגשות רחמים כלפי היהודים וערוכה לצעדים המעשיים אשר החל מן החקיקה האנטי היהודית הראשונה משנת 1938 החלו להרחיק את היהודים מן החברה ההונגרית. מעורבותם של היהודים בחיי האומה והמדינה ההונגרית הייתה חזקה ובולטת יותר מאשר במדינות אחרות. מבחינת מספר היהודים יחסית לכלל האוכלוסייה הונגרית ניצבה במקום השני באירופה אחרי פולין. בעוד שבגרמניה הנאצית רק אחד מכל 125 תושבים היה יהודי, הרי בהונגריה היה יהודי אחד מכל 20. בגרמניה 8% מכלל הרופאים היו יהודים, בהונגריה כ- 55%. מחצית מעורכי הדין ושליש מן המהנדסים, הסוחרים ואנשי העסקים בהונגריה היו יהודים. נתונים אלו משמעותיים כיוון שהם מצביעים, לכאורה, על הישגי תקופת האמנסיפציה מ- 1867 שבה זכו יהודי הונגריה לשוויון זכויות. אולם דווקא מעורבות זאת והתרומה היהודית לאומה ההונגרית, ללא אח ורע במדינות האחרות, יצרה את תחושת הדחייה והרצון להרחיק את היהודי אשר חדר מהר מדי לתוך החברה והגיע תוך זמן קצר לעמדות חשובות. מכאן גם להיטותם של אנשי מקצועות חופשיים בהונגריה, רופאים, עורכי דין ומהנדסים, לפעול במרץ וביעילות להרחקת היהודים מן האיגודים המקצועיים שלהם כאשר החלה החקיקה האנטישמית ב- 1938. מחקרים חדשים מצביעים על אחוזי הלשנה גבוהים ביותר, על להיטות אנשי המקצועות החופשיים להרחיק את היהודים ולתפוס את מקומם. כאן ניתן להבחין במקור נוסף לאדישות החברה ההונגרית, הגורם התועלתני של תפיסת מקומם של היהודים, גורם אשר ישחק תפקיד עוד יותר בולט ב- 1944.

הונגריה נכנסה למלחמת העולם השנייה עם ההסתערות הגרמנית על ברית המועצות ב- 22 ביוני 1941. כבר אז גויסו צעירים יהודים לפלוגות העבודה, ותנאי השירות המשפילים והקשים לא עוררו תגובות מיוחדות, אם כי חשוב לציין את התערבותם של קצינים בכירים בצבא ההונגרי למען הטבת היחס ותנאי השירות של מגויסי פלוגות העבודה. הצבא ההונגרי השתתף במעשי טבח עם התפוררות יוגוסלביה אחרי אפריל 1941, ובאוגוסט 1941 בחזית הרוסית, בטבח של אלפי יהודים בקאמנץ - פודולוסק. ידיעות על מעשים אלו הגיעו כבר בשנת 1941 לשכבות שונות בציבור ההונגרי. בדיעבד ניתן להבחין עד כמה החלה החברה להתרגל לידיעות אלו; תנאי המלחמה, אווירת המלחמה וה"אג'נדה הלאומנית" דחקו כל התייחסות מיוחדת ליהודי המדינה.

בהמתנה להשמדה - ההפרדה הפיזית
הוצאת היהודים מכל תחומי החיים הייתה מבוא הכרחי להוצאתם מן החיים בהמשך. לשם כך דאג הממשל ההונגרי לבולמוס של תקנונים, לעתים מקבריים ואבסורדיים במהותם, אשר יישמו בנאמנות על ידי אזרחיה שומרי החוק של הונגריה. כמה דוגמאות יאירו ויעירו על הבנליות של הרשע בהונגריה אביב - קיץ 1944.

בין היתר טיפל הממשל ההונגרי במאי 1944 באיסור על יהודים להיכנס לבריכות שחייה ולבתי מרחץ ציבוריים. הממשל השאיר לשלטונות המקומיים את אופן יישום המדיניות בהתאם לתנאי המקום. כך, למשל, פרסמה עיריית אסטרגום (Esztergom) ב-10 במאי 1944 תקנון המאפשר ליהודים לרחוץ בכל יום שלישי במשך שבע שעות בבית מרחץ עם אדים (סאונה), אבל אסר עליהם את השימוש בבריכת השחייה הפתוחה. ממש באותם הימים, ב-2 במאי 1944, נאלצו היהודים לעבור לבתים מיוחדים. כל יהודי העיר נדחסו ל-69 דירות. תוך כמה ימים הושלם תהליך זה של גטואיזציה של הקהילה היהודית, וב-5 ביוני הוגלו היהודים ונמסרו לגרמנים להשמדה. לכן לא נותרו יותר מדי ימי שלישי שבהם יכלו היהודים "ליהנות" מרחצה באמבט האדים של העיירה שבה התגוררו במשך מאות שנים. ההיבט המרתק בלוח זמנים דחוס זה - בין האיסור להשתמש בבריכת שחייה לבין ההשמדה - הוא העובדה, שעל פי כל המקורות, החיים (במקרה זה בעיר אסטרגום אבל גם במקומות האחרים) המשיכו לזרום ללא כל שינוי. התושבים קיבלו כמובן מאליו שיהודים לא יפריעו להם עוד בבילוי בבריכת השחייה בחודשי הקיץ המתקרבים, כפי שקיבלו את ריכוזם של היהודים בגטו ולבסוף גם את הרחקתם להשמדה. הרכוש שהיהודים השאירו עם פינוי הדירות היה חשוב להמשך החיים השוטפים, והפרפקט - הממונה על המחוז - פנה ב-24 במאי לראש עיריית אסטרגום בשאלה: "כמה דירות של יהודים התפנו, כמה מהם בעלי 1-3 חדרים עם מטבח, וכמה מהם עם חלקים נוספים - שירותים, מקלחות, שטח אחסון". שוב, התופעה התועלתנית, רצח וירושה עולים באופן ברור.

בהוצאת היהודים מן החברה פעלה הונגריה ב-1944 כמדינה טוטליטרית - היא הכינה פתרון כולל וסופי לבעיה היהודית, משלב ההרחקה מבריכת השחייה העירונית, דרך ריכוזם בגטו, תפיסת רכושם, ועד השמדתם. יש לשער, אם נשתמש בדוגמה הנשמעת אולי שולית, שהאיסור על היהודים להשתמש בבריכות השחייה התקבל בהבנה על ידי מבקרי מוסד זה, כי הרי הצו האוסר על כך לא בא בהפתעה. אזרחי העיר ספגו בוודאי במשך כ-20 שנה תעמולה שהיהודי הוא זר ומנוכר ושולט בחלק גדול מכלכלת העיר. כמו בגרמניה הנאצית פעל הממשל ההונגרי לניתוק כל קשר מן היסוד בין החברה היהודית לבין החברה ההונגרית. ההפרדה שבין שתי האוכלוסיות היה אם כן שיאו של תהליך ולא ביטוי למדיניות הצומחת עם צורכי השעה.

מובן שניתן להציג דוגמאות של הצלה, סיוע ורגשות הזדהות. כך, לדוגמה, לאחר ריכוזם בגטו של כ-81 יהודי העיירה פאקש (Paks) והסביבה, פנו כמה תושבים במכתב לראש העיר וגיבו את יחסם של שלושה אנשי משטרה כלפי יהודים. מכתב המחאה אומנם מרשים, תגובת השלטונות לא ידועה, אולם נקודה תמוהה היא מדוע לא הייתה מחאה דומה נגד עצם ריכוזם של היהודים, אלא רק מחאה נגד יחסם, כנראה הברוטלי, של שלושה שוטרים בעת ריכוזם של היהודים. האם ייתכן שעצם ריכוזם של היהודים בגטו נתפס כדבר מובן מאליו,

והמחאה הייתה רק כלפי הדרך שבה הדבר בוצע לאור היום כאשר תושבים רבים צופים במעשה? ייתכן שכן.

הנתק ביחסים בין יהודים לחברה ההונגרית לא היה תמיד מידי וסופי. על המעבר מקשרים של יומיום לניתוק ולהפרדה יעיד המקרה הבא. ביישוב הקטן והטיפוסי להונגריה, נאג'קורוש, (Nagykoros) במחוז פאשט (Pest) לא היו כנראה היהודים מודעים להוראות אשר שודרו ברדיו בערב ה- 20 באפריל ובבוקר ה- 21 באפריל 1944, על סגירת כל החנויות בבעלות יהודית. היהודים לא קיבלו את ההוראה ברדיו כיוון שמקלטי הרדיו נלקחו מהם לפני כן. הקונים ההונגרים נכנסו בבוקר, כרגיל, לחנויות בבעלות יהודית, ורק ב- 11:30 לפני הצהריים נסגרו כל החנויות היהודיות. יש לציין, שהמחקר ההיסטורי יכול להפיק תועלת מן הדיווחים אשר נשאו ברשויות המקומיות שבהם נרשמו בקפדנות ביורוקרטית אופיינית ה"תקלות" בביצוע ההוראות מטעם הרשויות. נראה שלפחות עד 11:30 בבוקר המגע בין היהודים ללא יהודים נמשך באמצעות המערכת המסחרית. ביישוב הקטן, במקום שבו אנשים מכירים את זולתם, הנתק בין היהודי להונגרי לא היה מידי. ההונגרי נכנס לחנות היהודית כיוון שהיא פתוחה, לאחר שיהודי פתח אותה היות שמקלטי הרדיו הוחרמו, ואולי הצווים המודפסים טרם הודבקו. אבל גם בתנאים האלו, כאשר ההונגרי המשיך לקנות מן היהודי עוד כמה שעות, כבר הוכנה הקרקע להוצאת היהודי מן החברה, וכבר מן ה- 5 באפריל היהודים ענדו את הטלאי הצהוב.

ביישוב נאג'קורוש, כמו ביישובים אחרים, הכלכלה המקומית סבלה מן הצעדים נגד היהודים. שמונה מתוך 14 המאפיות בעיירה היו בבעלות יהודית, ועם סגירת העסקים בבעלות יהודית העיירה נותרה גם ללא חנות בגדים. לרשויות העיירה הגיעו כמה תלונות של תושבים, לא בשל הרחקת היהודים, אלא בשל סגירת החנויות אשר מנעה קניית דברי מאפה וביגוד. כלומר, במקרה זה לא הרגש ההומניטרי פעל, אלא הפגיעה בתפקוד הכלכלי השוטף. הדוגמאות שצינו לעיל אינן מהוות בהכרח הוכחה חד משמעית לפסיביות של החברה ההונגרית, אלא להשלמה מהירה מאוד עם מצב שהיה בעצם צפוי.

הכנסייה: ההשלמה שבשתיקה

נושא התייחסות הכנסייה הנוצרית בתקופת השואה הוא אחת הסוגיות המורכבות והקשות בהבנת התנהגות החברות האירופיות בזמן השואה. בכנס רב משתתפים אשר נערך בהונגריה בסתיו 1998 תחת הכותרת "הרהורים הונגריים על השואה", דיון תיאולוגי-פילוסופי בהשתתפות אנשי רוח, כנסייה ואקדמיה, ציין בדברי פתיחתו נשיא האקדמיה למדעים של הונגריה, ההיסטוריון פרנץ גלאץ, את אלו אשר הצילו יהודים בעת השואה, פעולה הנחשבת כ"התנגדות בזמן המלחמה". אולם הוא גם הדגיש את הצורך להכיר בחטאי החברה ההונגרית שייחס אותה לשני עשורים של תעמולה וחקיקה אנטישמית. הכנסייה לא

רק שלא הייתה מחוסנת בפני רוח התקופה אלא נטלה בה חלק פעיל. בתקופת השואה קיבלו המאמינים איתותים סותרים ולא ברורים אשר תרמו להתנהגות החברה ההונגרית. הכנסייה לא נרתעה במשך שנים לתרום לאבחון החד של היהודי כ"אחר" גם מסיבות דתיות, אולם היא נרתעה כאשר התוצאות - הגירושים וההשמדה - הפכו לעובדה קיימת וניסתה להזעיק את הצמרת המדינית. עד לשואה חל ניתוק מוחלט בתקשורת, במידה והיא בכלל הייתה קיימת, בין יהודים לנוצרים כשכנים בעלי אמונות שונות החיים בצוותא. עמדות אנטישמיות של אישים רמי מעלה, כגון מאמרים אנטישמיים של הבישוף לאסלו ראבאס (Ravasz) שהתפרסמו עוד בשנים 1916-1917, ועמדת חבר הפרלמנט, הפרופסור לתיאולוגיה זולטאן סאבו (Szabo) אשר הצביע בעד החקיקה האנטישמית ב-1941 הן רק דוגמאות מעטות לתרומתה השלילית של הכנסייה. הכנסייה הייתה מוכנה להתייחס ליהודי אשר המיר דתו כאל פוטנציאל אנושי שיש להצילו, ובכך להעניק "הזדמנות אחרונה" לאותם יהודים מומרים שלהגנתם אכן יצאה ברגעים הקריטיים, אולם תוך הפקרת אלו אשר לא המירו את דתם. עם זאת פעלו אנשי כמורה, גם בדרגים בכירים, בניסיון לסייע, להציל ולהזעיק. בראשית 2000 העניק יד ושם את תואר "חסיד אומות העולם" לבישוף הקתולי מרטון ארון (Marton Aron) מצפון טרנסילבניה, אשר יצא להגנת היהודים במאי 1944. דוגמאות אחרות מצביעות על גישה הומניטרית ואקומנית מרשימה. אולם התמונה הכללית נשארה עגומה. המאמינים בהונגריה, כחלק מן החברה ההונגרית, היו ברובם הגדול פסיביים למראה שכניהם הנעלמים. האם הייתה שתיקתם ואדישותם תוצאה ישירה של עשרות שנות דרשות והטפות בכנסייה הכפרית? קרוב לוודאי שכן.

סגירת מעגל – שוד הקורבנות כעסק כלכלי

הצבענו על ההתמדה בתעמולה האנטישמית והדה - לגיטימציה של היהודי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם אשר הכינה את התשתית הפסיכולוגית לאדישות כלפי גורל היהודי כגוף זר בקרב האומה ההונגרית. אולם, כפי שצוין בדוח של פאראנצי, ההונגרים הביטו קדימה באופטימיות מבחינה חומרית, לאחר שהחלה גזלת רכושם של היהודים. יסוד זה של "הרצחת וגם ירשת" הפך למרכיב מרכזי בהתנהגות החברה ההונגרית בעת השואה. היחס כלפי היהודי נבע בעת השואה מן החישוב החומרי היבש של גזלת הרכוש היהודי. לשם גזלת הרכוש לא מספקת מערכת החקיקה הענפה וביצועה היעיל, אלא גם, בסופו של דבר, היעלמותו של היהודי בצורה כלשהי. האזרח ההונגרי חונך והתרגל למחשבה שככל שליהודי יהיה רע יותר, כך יהיה טוב יותר להונגרי. זאת לא רק משום הרחקת ה"אויב" היהודי מגוף האומה, אלא גם הרחקתו מצלחת האומה, אשר ידעה ימי מחסור בעת המלחמה. האינטרס הכלכלי הפך גורם מכריע בעת ריכוזם והגלייתם של היהודים. המסר היה ברור - מי שמזדהה עם מצוקת היהודי פועל נגד האינטרסים החומריים שלו ושל משפחתו. ב-1944, בשנה

החמישית של המלחמה, היו כבר מעט מאוד מקורות, אם בכלל, להזרמת משאבים לתקציב של ימי המלחמה. על סמך הערכות שונות היה שווי רכושם של יהודי הונגריה ב- 1944 כ- 20 מיליארד דולר. הנאצים היו הראשונים, אשר על פי דפוסי פעילות שנוסו כבר במדינות כבושות אחרות החלו, בהנהגתו של אייכמן, לספוג הון עתק ונכסים כתשלומי כופר באמצעות ההנהגה היהודית.

מראשית אפריל 1944, בעקבות הפצצות של בעלות הברית על הונגריה, נצטוו היהודים על ידי הממשל ההונגרי לפנות מייד 1,500 דירות עבור נפגעי הפצצות בקרב האוכלוסייה ההונגרית. השלטון ההונגרי פעל בצורה מהירה ויעילה לספק את צורכי הנפגעים, כמובן על חשבון פינוי היהודים, אשר רכושם הפך למאגר זמני לפתרון מצוקות המלחמה. ב- 16 באפריל פורסמו הצווים אשר מיסדו בצורה מסודרת את החרמת הרכוש היהודי על כל פרטיו, פרט לטבעות נישואין שבהן אין אבנים יקרות. פרט לטבעות פשוטות אלו של בני זוג הופשטו יהודי הונגריה ערומים, לא על ידי הנאצים, אם כי בהשפעתם ובהדרכתם המנוסה, אלא על ידי ההונגרים עצמם.

לפינוי הבתים על כל תכולתם ביישובי הפרובינציה בהונגריה הקצו השלטונות 5-10 דקות, אשר מנעו מן היהודים לדאוג לסידור אפשרי, כגון השארת דברי ערך בידי שכנים או העברתם למקומות מסתור. מהירות הביצוע סייעה ליורשי המועמדים לרצח. האוכלוסייה אדישה כי מול עיניה מתפנה רכוש זמין. משוואה פשוטה, קטלנית מאין כמוה.

הממשלה לא הנהיגה חלוקה שרירותית של השלל, אלא החלה בשורה של פעולות אשר הפכו את הרכוש היהודי לבעל ערך כלכלי ופסיכולוגי. כך הועברו חנויות בבעלות יהודית לבעלות של "נוצרים המוכנים להרים עסק נוצרי", מקלטי רדיו, למשל, אשר הוחרמו מיהודים חולקו בבתי מרזח ומועדונים להרמת המורל. במבצעים מורכבים שטרם נחקרו דיים על ידי היסטוריונים, הפעילו השלטונות מערכת ענפה של סבסוד, מכירה, החכרה והעברת בעלות של רכוש יהודי לידי הונגרים. העברות כספיות בוצעו בין מחלקות שונות כדי לכסות את דמי החשמל, המים, המסים העירוניים ושכר אנשי ז'אנדרמריה אשר עמלו קשה בעת מבצע ריכוזם של היהודים בגטאות. דירות שפוננו הפכו למרפאות וגם לדירות שירות עבור רופאים ועובדי אחרים אשר שירתו את הקהילה הכפרית או העירונית.

בצורה דומה פונו והועברו לידי לא יהודים אלפי דירות בבודפשט, שם רוכזו היהודים בגטו. למעשה תוך זמן קצר הפכו רבים מאוד מתושבי הונגריה לשותפים פעילים לגזלת הרכוש היהודי. המבנה החברתי של אוכלוסיית הונגריה השתנה על ידי הגדלת הרכוש או בעלות על רכוש של שכבות עניות יותר. כך יכול היה שר הכלכלה הציבורית ומראשי הימין ההונגרי, בלה אימרדי (Bela Imredy), להצהיר בישיבת הממשלה ב- 1 ביוני ש"לאחרונה רבים התעשרו". המוני תושבים נהרו בבודפשט למשרד אשר היה אחראי על חלוקת דירות וגרמו לאי סדר ציבורי. בינתיים, האחראים על הבניינים - תפקיד כמעט כל יכול במשטר כזה בעת

מלחמה - עמלו כדי לרוקן את הדירות החתומות של השכנים היהודים וחלוקתם, וגם למכרם בקרב תושבים. העשירים יותר, הקרובים לצלחת והספסרים, הרוויחו היטב מן המצב. חילוקי דעות נתגלעו בין ההונגרים לבין הנאצים אשר מיהרו ורכשו רכוש של בעלי הון יהודים תמורת מחירים מגוחכים תוך הבטחת חיי בעלי ההון היהודים. גם סיפור "הזהב היהודי", יצירות האומנות וגורלן המעסיקות כיום גורמים בינלאומיים ולא רק חוקרים אקדמיים, נרקם בתוך מסגרת זאת של "הרצחת וגם ירשת".

כך, אם כן, באופן ערמומי ומתוחכם, הפכו השלטונות את הציבור לשותף נאמן למעשה שוד. כך קנה השלטון את שתיקת תושבי המדינה, על ידי הציפייה לחלוקה קרובה של השלל. (כמה מן הנתונים המופיעים כאן הופיעו במאמר, אולי ראשון בחריפותו בתקשורת ההונגרית בשנים האחרונות, אשר פורסם תחת הכותרת "שוד הגוויות", בעיתון רב התפוצה והיוקרתי נפסבדשאג (Nepszabadsag) ב-19 ביולי 2000).

סיכום

לפסיכולוגים בוודאי תשובות טובות יותר מאשר להיסטוריון על הדרך שבה בני אדם מגיבים במצבים מסוימים. קשה גם לזהות דפוס תגובה אחיד; זאת בשל תנאי המצב, ה"מנטליות" של התקופה שבה פעל הפרט ומרכיבים נוספים. אולם ההיסטוריון יכול, כפי שמוכיחה דוגמת הונגריה 1944, להציג כמה תהליכים המאפשרים לפענח את התנהגות הציבור. "האם מלים הורגות" - שאלה שנשאלה כה הרבה פעמים בהקשר של השואה והסתה בכל הקשר אחר. במקרה של הונגריה המלים - שנים של תעמולה אנטישמית - אכן חדרו לתוך שכבות רחבות בציבור וחיסנו אותו מפני סולידריות ואמפתיה עם הנדון למוות. אבל אין בכך די כדי להסביר את האדישות. יש להוסיף את הכדאיות הכלכלית של רווח מ"שוד הגופות", פעולה שבה חלקים באוכלוסייה שותפו בחלוקת השלל. מכאן השילוב הקטלני המופיע בהתנהגות הפרט - כי הרי היהודי הוא "אחר", הוא זר ומנוכר - לכן הוא "אינו חלק מאתנו" - וכאשר הוא נלקח לאן שלקח - הרי רכושו הופך ל"שלנו".

מקור : בשביל הזיכרון, 39, 2000, ע"מ 29-37.